

ІСТОРІЯ української школи і педагогіки

О. О. ЛЮБАР
М. Г. СТЕЛЬМАХОВИЧ
Д. Т. ФЕДОРЕНКО

Навчальний посібник

Серія "ВИЩА ОСВІТА ХХІ СТОЛІТТЯ"

978 909

34(09)(474)(045.8)

Л93

О.О. ЛЮБАР, М.Г. СТЕЛЬМАХОВИЧ, Д.Т. ФЕДОРЕНКО

ІСТОРІЯ української школи і педагогіки

Навчальний посібник

За редакцією професора
О.О. Любара

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Криворізький
Державний педуніверситет
БІБЛІОТЕКА

Київ
"Знання"
2003

УДК 37:93(477)(075.8)

ББК 74.03(4УКР)я73

ЛІ93

Рекомендовано рішенням вченої ради Криворізького державного педагогічного університету (протокол № 7 від 13 лютого 2003 р.)

Автори посібника: *О.О. Любар* — кандидат педагогічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, проректор з навчальної роботи Криворізького державного педагогічного університету; *М.Г. Стельмахович* — доктор педагогічних наук, професор Івано-Франківського педагогічного університету; *Д.Т. Федоренко* — кандидат педагогічних наук, доцент Криворізького державного педагогічного університету

Рецензенти:

С.С. Мельничук — доктор педагогічних наук, завідувач кафедри педагогіки педагогічного факультету Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка;

М.І. Стрюк — кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки мовної підготовки Криворізького технічного університету;

І.Д. Камчугова — доктор історичних наук, професор кафедри історії Криворізького державного педагогічного університету

Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т.

ЛІ93

Історія української школи і педагогіки: Навч. посіб. / За ред. О.О. Любара. — К.: Т-во "Знання", КОО, 2003. — 450 с. — (Вища освіта ХХІ століття).

ISBN 966-620-180-1

Це один із перших навчальних посібників, у якому на системній основі подається аналіз становлення і розвитку автентичної педагогічної думки, українського шкільництва, національної освіти, народних традицій родинно-шкільного і громадянського виховання дітей та молоді на теренах України з найдавніших часів до сучасності. За змістом посібник відповідає програмі навчальної дисципліни "Історія української педагогіки та шкільництва" для вищих навчальних закладів, затвердженої Міністерством освіти і науки України.

Посібник розрахований насамперед на студентів і викладачів педагогічних навчальних закладів. Книга буде корисною також вчителям історії і українознавства, науковцям, всім, кого цікавить багатобарвна і невичерпна педагогічна культура українського народу.

УДК 37:93(477)(075.8)

ББК 74.03(4УКР)я73

ISBN 966-620-180-1

© О.О. Любар, М.Г. Стельмахович,
Д.Т. Федоренко, 2003

© Київська обласна організація
товариства "Знання" України,
2003

ЗМІСТ

Передмова	9
Вступ. Предмет і завдання історії української педагогіки	13
Тема 1. Виховання у первісному суспільстві	21
1.1. Навчання і виховання дітей на землях сучасної України в епоху палеоліту	21
1.2. Народно-педагогічні уявлення в епоху трипільської культури	31
Тема 2. Зародження й розвиток українського родинного виховання	42
2.1. Сім'я і родинне виховання в Україні з найдавніших часів до XIX ст.	42
2.2. Доля української родини й домашнього виховання у XX ст.	48
Тема 3. Народна педагогіка як прародителька школи й педагогічної науки	52
3.1. Історія української народної педагогіки	52
3.2. Історія української етнопедагогіки	58

Тема 4. Писемність давніх цивілізацій і виникнення школи	68
4.1. Роль писемності, вірувань, побуту й обрядів у вихованні дітей та молоді	68
4.2. Першоукраїнський літопис Влесова книга — унікальна писемна пам'ятка	77
4.3. Писемність “неписьменних” першоукраїнців	86
Тема 5. Школа, освіта і зародження педагогічної думки в Київській Русі	96
5.1. Школа і освіта за часів християнізації Русі	96
5.2. Навчальні книги в школах Київської Русі	102
5.3. Зародження і розвиток вітчизняної педагогічної думки	106
Тема 6. Виховання й школи України в XIV—XV ст.	110
6.1. Українське шкільництво в XIV—XV ст.	110
6.2. Визначні діячі української національної педагогіки епохи Відродження Павло Русин і Юрій Дрогобич	118
Тема 7. Школа й педагогічна думка епохи українського національного відродження і розвитку XVI—XVIII ст.	122
7.1. Освітня політика Речі Посполитої в Україні	122
7.2. Розширення мережі українських національних шкіл та розвиток педагогічної думки в Україні XVI—XVIII ст.	125
7.3. Козацька педагогіка про формування інтелекту, духовності та тіловиховання	149
Тема 8. Освітня діяльність і педагогічні погляди Григорія Сковороди	159
8.1. Григорій Сковорода про спорідненість виховання з природою та його народність	159
8.2. Дидактичні погляди Григорія Сковороди	165
8.3. Спадщина Г.С. Сковороди — втілення багатоговікового етнопедагогічного досвіду українського народу	166
Тема 9. Розвиток школи й педагогіки на Закарпатті. Педагогічні ідеї О.В. Духновича	171
9.1. Розвиток школи й педагогіки на Закарпатті	171

9.2. Педагогічні ідеї О.В. Духновича	176	✓
Тема 10. Освітній рух першої половини ХІХ ст.		
Педагогічна думка українських просвітителів		
Т.Г. Шевченка, М.І. Костомарова, П.О. Куліша ...	185	
10.1. Освітня програма Кирило-Мефодіївського товариства та діяльність його членів	185	
10.2. Педагогічні погляди Т.Г. Шевченка	189	✓
10.3. Просвітницька діяльність і педагогічні ідеї М. Костомарова і П. Куліша	195	
Тема 11. Видатний український педагог К.Д. Ушинський	202	
Тема 12. Утиски української школи у другій половині ХІХ ст. Педагогічні ідеї М.П. Драгоманова і Б.Д. Грінченка	218	✓
Тема 13. Українська педагогіка й шкільництво в Галичині	233	
Тема 14. Педагогічні погляди І.Я. Франка	249	✓
Тема 15. Розвиток школи й педагогічної думки на Буковині	265	
Тема 16. Основні концепції розвитку школи й педагогіки України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. ...	278	
16.1. Школа кінця ХІХ — початку ХХ ст.	278	
16.2. Педагогічні ідеї у творчості українських просвітителів кінця ХІХ — початку ХХ ст.	287	
Тема 17. Національна школа і педагогіка в Українській Народній Республіці	301	
17.1. Розвиток українського шкільництва в УНР	301	
17.2. І.І. Огієнко — фундатор українського шкільництва	306	
17.3. М.С. Грушевський про українську школу	309	✓
Тема 18. Педагогічна діяльність С.Ф. Русової та Г.Г. Ващенка	317	
18.1. С.Ф. Русова про національну систему освіти та виховання	317	
18.2. Г.Г. Ващенко про національне виховання української молоді	324	

Тема 19. Українська школа й педагогіка між двома світовими війнами. Педагогічна діяльність А.С. Макаренка	334
19.1. Українське шкільництво й педагогіка (1918—1939 рр.)	334
19.2. Реформування змісту шкільної освіти в УРСР	352
19.3. Педагогічна діяльність А.С. Макаренка	358
Тема 20. Стан освіти, школи й педагогіки в Україні у 50—90-х роках ХХ ст.	368
20.1. Розвиток українського шкільництва і освіти в період зміцнення тоталітаризму	368
20.2. Криза освіти та наміри реформування шкільництва до 90-х років ХХ ст.	378
Тема 21. Видатний український педагог В.О. Сухомлинський ✓	385
Тема 22. Українські школи й освітні діячі в країнах світу	399
22.1. Розвиток українського шкільництва в країнах світу	399
22.2. Рідна книга в житті української діаспори	405
22.3. Український дитячий фольклор у навчальних книгах зарубіжних шкіл українознавства	419
Тема 23. Освіта і педагогіка в Україні — незалежній державі	430
23.1. Відродження національної системи виховання і педагогіки в період перебудови й будівництва незалежної Української держави	430
23.2. Розвиток освіти в незалежній Україні та її пріоритети у ХХІ столітті	442
Післяслово	450

*Перед минулим — зніміть
капелюхи, перед майбутнім —
засукайте рукава.*

Народна мудрість

ПЕРЕДМОВА

Розбудова незалежної Української держави створила сприятливі умови для відновлення й розвитку української педагогіки, національної системи освіти й виховання дітей та молоді в Україні.

Акт проголошення державної незалежності України, а також Декларація про її суверенітет вимагають забезпечення національно-культурного відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах життя.

Закон України “Про освіту”, Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ ст. поставили завдання забезпечити українську спрямованість освіти, що полягає у невіддільності освіти від національного ґрунту, її органічному поєднанні з національною історією й народними традиціями; осмислення історичних фактів, подій і явищ, різноманітності шляхів людського розвитку; відображення у змісті історичної освіти закономірностей історичного розвитку, широке значення україно-(народо)-знавства, етнічної історії та етногенезу українців; формування поваги до історії рідного народу; реформування змісту виховання, наповнення його культурно-історичними надбаннями українського народу.

Реалізація принципу історизму в навчально-виховному процесі без ґрунтового знання історії української педагогіки немислима.

Згадаймо, що слово “історія” в перекладі з грецької мови означає оповідь про минулі події, дослідження, знання.

Слово “педагог” також грецьке. Походить від “пайс” — дитина, “агогейн” — вести. Отже, дослівний переклад — “дітовод”. У стародавніх Афінах педагогом називали раба, який супроводив дитину рабовласника до школи та додому.

У теперішньому розумінні педагогом називається особа, фахом якої є навчання й виховання. А педагогіка — це наука про виховання, освіту й навчання підростаючого покоління.

Книга репрезентує історію педагогіки української, що зародилася, постала й розвивається в Україні, має самобутній національний характер і разом із цим виступає органічним компонентом загальнолюдської педагогічної культури. Основними творцями й носіями української педагогіки та її історії є українці як автотони України. Певну лепту в її розвиток та застосування вносять також представники інших народів, які живуть в Україні, а також українська діаспора.

Українська педагогіка наділена як загальнолюдськими рисами, так і властивими тільки їй національними прикметами, а також пройнята ознаками європеїзму. Адже українська нація — європейська. Географічний центр Європи знаходиться в Україні поблизу міста Рахова.

Українська школа справді національна тоді, коли базується на українській педагогіці, на українській національній системі виховання. А це можливо в повній мірі в умовах самостійної, демократичної Української держави.

Звичайно, немає скажімо, національної хімії, фізики, математики, біології чи кібернетики. Зате національними є ті науки, що стосуються етносу, природи, екології, мови, фольклору, історії, нації, держави, матеріальної й духовної культури, географії, виховання, школи, мистецтва, економіки, освіти, родинного й громадського устрою, побуту, літератури, філософії, релігії, права, війська, міжнародних відносин, ментальності, долі, історичної місії. Наприклад, українська лінгвістика, історія України, українська етнографія, українське літературознавство, географія України, українознавство, отже, і українська педагогіка, бо є українське дошкілля й українське шкільництво, українська національна система вихо-

вання, українська школа, українська родина, бо є український народ, нація, незалежна Українська держава.

До того ж педагогіка, за справедливим визначенням К.Д. Ушинського, не тільки наука, а й мистецтво. А мистецтво, як правило, має своє національне вираження. Крім того, педагогіка як наука й мистецтво стосується особливої, властивої тільки їй сфери — формування особистості з притаманними їй національними рисами і почуттями.

Педагогіка через виховання й навчання дітей та молоді відтворює, продовжує і розвиває у кожному наступному поколінні народ, націю. Тому й національний підхід у науковому розв'язанні педагогічних проблем є обов'язковим. Саме на такий шлях у тлумаченні національної педагогіки орієнтував нас корифей педагогічної думки К.Д. Ушинський, який науково довів, що “незважаючи на схожість педагогічних форм усіх європейських народів, у кожного з них своя особлива національна система виховання, своя особлива мета і свої особливі засоби досягнення цієї мети”¹.

В основу даної книги покладено реалізацію нині чинної програми для вищих навчальних закладів з історії педагогіки України. Періодизацію здійснено за характерними культурно-освітніми й виховними виявами життя українського народу.

Курс історії української педагогіки для вищих закладів освіти розрахований на 44 години лекційних, 16 годин семінарських і практичних занять, 20 годин самостійної роботи студентів над першоджерелами.

Навчальний посібник написали:

О.О. Любар — теми 6.2, 7.1, 8.1, 8.2, 9.2, 10, 12, 16, 17, 18, 19.2, 19.3, 20, 21, післяслово;

М.Г. Стельмахович — теми 2, 3, 6.1, 7.2, 9.1, 11, 13, 14, 15, 19.1, 23.1;

Д.Т. Федоренко — теми 1, 4, 8.3, 22;

В.К. Буряк — тема 23.2.; О.О. Любар, Р.О. Любар — тема 5; О.Г. Федоренко — тема 7.3; матеріали про педагогічну спадщину М.Ф. Сумцова підготувала О.М. Кін.

¹ Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні // Вибрані педагогічні твори: У 2 т. — Т. 1. — К., 1983. — С. 47.

Вступ

ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ

Історія української педагогіки — наука про розвиток виховання, школи й педагогічної думки в Україні в різні історичні періоди. Це надзвичайно важлива й багатоманітна за своїми змістовими та структурними компонентами, обов'язкова для вивчення у вищих закладах освіти наукова дисципліна.

Предмет історії української педагогіки — виникнення і розвиток української родини, сімейного виховання, народної педагогіки та етнопедагогіки, наукової педагогічної теорії і практики, навчально-виховної роботи культурно-освітніх закладів усіх рівнів в Україні від найдавніших часів до сучасності.

Україна як друга за величиною країна Європи має багату й самобутню історію педагогічної думки загальноєвропейського рівня, наповнену високими злетами і славними іменами, радостями нових відкриттів світового масштабу й муками додання лютих перешкод на тернистому шляху визвольних змагань за свою державну незалежність. А тому цілком заслуговує на те, щоб її досліджувати й студіювати як могутній суспільно-духовний феномен, гідний і вагомий внесок у скарбницю власної національної і вселюдської педагогічної культури.

Кінець кінцем мусить запанувати історична справедливість, щоб студенти педагогічних навчальних закладів та університетів

України як майбутні трудівники на ниві національної освіти й педагогічної науки ґрунтовно вивчали історію української педагогіки й шкільництва.

Звичайно, педагогіка й шкільництво українців розвивались не ізольовано від інших народів, а за певних міжнародних відносин і взаємовпливів, у єдності народного, національного та загальнолюдського.

Народне детермінує педагогіку буття і свідомість народу. Національне зумовлюється життям нації, своєрідністю історичного шляху, нею пройденого. Виявлення співвідношення національного та загальнолюдського, втіленого у здобутках світової педагогічної думки й шкільної практики, дає змогу виділити в педагогічній культурі українського народу ті національні риси виховання, які мають послідовно демократичний, гуманістичний характер, неминучу пізнавально-виховну, науково-теоретичну та практичну цінність і пов'язані з поступовим духовним розвитком людства. Орієнтаційним еталоном виступають духовно-моральне здоров'я сім'ї, гармонія родинно-громадсько-шкільного виховання.

“Від родини йде життя людини”, “Без сім'ї нема щастя на землі”, — кажуть українці.

Незнання історії української родини, традиційної родинно-побутової культури, ігнорування сімейної етнопедagogіки, нехтування рідною мовою, релігією, споконвічними народними звичаями, традиціями, святами, обрядами, символами, мудрими заповідями народної педагогіки, народними чеснотами й нормами християнської моралі, спроба підмінити виховну функцію батьків конвеєром “пологовий будинок — ясла — дитсадок — школа, дитячий будинок — інтернат — гуртожиток” сплюндрували сім'ю, підірвали її авторитет і педагогічні позиції, завдали страшного удару по родинно-шкільному вихованню, що виявляється в жахливих наслідках душевного спустошення й асоціальної поведінки значної частини молоді. І постійне закликання: “Міцна сім'я — міцна держава!” — не допомогло.

Вивчення історії української родини органічно підводить до розгляду і засвоєння історії народної педагогіки, серцевиною якої є батьківська педагогіка українців, що в кінцевому підсумку також відіграє величезну роль у професійній підготовці вчительських кадрів. Педагогіку творить народ, а педагогічна наука і практика родинно-громадсько-шкільного виховання її аранжують.

Розгляд сім'ї й родинного виховання логічно підводить до висвітлення історичного шляху української школи й наукової педагогіки, бо ж у реальному житті спочатку виникли сім'я (групова, парна, а потім моногамна) та народна педагогіка, і значно пізніше — педагогічна наука.

Український народ завжди прагнув до світла знань, до волі, до свого возз'єднання і власної держави. Цією педагогічною національною спільністю перейнята вся історія нашого народу, в тому числі й педагогічна культура. Але ж поруч з репрезентацією спільності, духовної української національної єдності, не можна залишати поза увагою характеристики тих умов, у яких були українці й перебувало українське шкільництво кожного з регіонів України — Лівобережної, Наддніпрянщини, Слобожанщини, Галичини, Закарпаття, Буковини.

Майбутні вчителі повинні також знати про українські школи і педагогів у різних частинах світу — на Південно-Західних землях (Холмщині й Підляшші), Кубані, Зеленому Кліні, у близькому і далекому зарубіжжі.

Не маємо права забути й про українську педагогічну пресу, яка здебільшого характеризується своїм змістовим багатством і розмаїтістю. Досить згадати, що, наприклад, тільки в Галичині у 20-ті—40-ві роки ХХ ст. виходило до 50 назв різних часописів, присвячених висвітленню різноманітних освітніх і педагогічних проблем.

Розглядові підлягають усі без винятку типи шкіл України — початкові, неповні середні, вищі, академічні, і не тільки державні, а й церковні, монастирські, приватні, громадські, утримувані на кошти різних організацій і товариств, різні пожертви.

Доброго слова заслуговують шкільні меценати, які не пропивали й не прогулювали свої маєтки, а добровільно віддавати свої кошти у фонд народної освіти й культури, будували школи, культурно-освітні заклади, бурси. Таких благородних людей колись в Україні було чимало.

А скільки маємо справжніх сподвижників дошкільля й шкільництва, вихователів, учителів, професорів, які не тільки сумлінно вчили дітей, студентів, а й проводили велику громадсько-освітню роботу серед народу, будили національну свідомість, писали педагогічні праці, шкільні підручники й методичні посібники, зазнаючи гонінь, нестатків, переслідувань та репресій від різних колонізаторів.

Висвітлення історії української педагогіки було б неповним без представлення українського національного дитячого й молодіжного руху, найбільш поширеного в Україні у формі скаутизму, об'єднань “Пласт”, “Сокил”, “Січ”, “Луг”, “Джура” та ін., діяльності українських педагогічних товариств типу “Просвіти”, “Рідної школи”. Все це, як і багато іншого, належить до цінних національних надбань української педагогіки.

Історія української педагогіки багата на славні імена визначних педагогів, вчених, а також представників української освіти, культури, мистецтва, релігії і красного письменства, громадських і державних діячів, які зробили свій відчутний внесок у розвиток прогресивної педагогічної думки й національного шкільництва в Україні та за її межами.

Освітнє, професійне й виховне значення курсу історії української педагогіки для вищої школи у підготовці студентів як майбутніх учителів-вихователів переоцінити важко. Знання минулого своєї професії розширює кругозір, допомагає по-справжньому збагнути головну суть і способи розв'язання її сучасних проблем, вдало визначити майбутні педагогічні перспективи. Тому будь-яке, навіть найменше, ігнорування історичного досвіду минулого призводить педагогічну теорію і шкільну практику до зубожіння й кустарщини.

“Науково-дослідна робота, тісно пов'язана з практикою, — писав В. Сухомлинський, — відкрила перед нами одну дуже тонку закономірність, важливу не тільки для вченого, але й для кожного вчителя. Суть цієї закономірності зводиться до того, що успіх у будь-якій практичній справі вимагає не лише знання цієї справи у відповідності із сьогоднішніми вимогами, але й своєрідного історичного аспекту мислення. Не лише дослідникові, а й кожному практичному працівникові необхідно бачити педагогічні явища в їх багаторічному розвитку, розуміти, що, як і від чого бере свій початок, як наше сьогодніня закономірно продовжує багатовіковий соціальний, моральний, творчий процес”¹.

Тож кожен фахівець зобов'язаний добре знати генезу своєї спеціальності: лікар — історію медицини, артист — історію театру, агроном — історію рільництва, юрист — історію права, геолог — історію знань про будову й розвиток землі, а вчитель — історію шкільництва. Було б аномалією, якби випускник педаго-

¹ Сухомлинський В. Проблеми виховання розвиненої особистості // Вибрані твори: У 5 т. — К., 1976. — Т. 1. — С. 58.

гічного ВНЗ чи університету брався вчити й виховувати українських дітей, не знаючи історичних традицій і тенденцій розвитку національної школи й педагогічної думки в Україні. Святий обов'язок кожного студента як майбутнього вчителя — оволодіти історією української педагогіки.

Головні завдання курсу історії педагогіки:

— сформувати в студентів цілісну систему знань про історико-педагогічні процеси, явища і факти, що мали місце в Україні;

— забезпечити оволодіння майбутніми учителями кращими здобутками української педагогіки, вміннями застосовувати їх у національній школі, здійснювати пошукову діяльність, розвивати свій творчий потенціал;

— розкрити внутрішні закономірності й специфічні ознаки, притаманні розвиткові школи, виховання й педагогіки українського народу, нації;

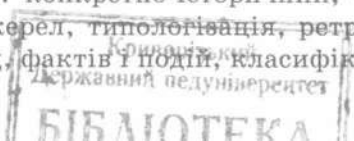
— домогтися глибокого усвідомлення того, що формування високих загальнолюдських якостей можливе лише на основі національних цінностей, родинно-побутових традицій;

— формувати у майбутніх вихователів цілісну наукову картину світу, професійний педагогічний світогляд, національну свідомість, висвітлити корені, витoki історичної пам'яті, духовності, гуманізму, українського патріотизму.

Методологічну основу історії української педагогіки становлять принципи органічної єдності історичного й логічного у вивченні педагогічних явищ, наукове розуміння процесу пізнання як активної діяльності, розгляду родини й родинного виховання як суспільного феномену, ідеї гуманістичних та демократичних засад побудови цивілізованого суспільства, положення про людину як вінець природи, гармонію національного і загальнолюдського, потребу у формуванні всебічно розвиненої особистості, соціальну зумовленість освіти й виховання, їх природо- і культуровідповідність.

Немале значення для методології історії української педагогіки мають філософічні дефініції про роль народу в створенні духовної й матеріальної культури, значення особистості в історії, людину й життя як найвищі суспільні вартості, гармонію душі, тіла й розуму.

Основними методами досліджень в історії української педагогіки виступають: конкретно-історичний, порівняльно-історичне тлумачення джерел, типологізація, ретроспективний аналіз педагогічних явищ, фактів і подій, класифікація фактич-

ного матеріалу й теоретичне узагальнення його показників, статистична кореляція.

До провідних джерел історії української педагогіки належать: акти, декларації, універсали Української держави; археологічні знахідки предметів навчально-виховної культури українців; давні українські літописи; педагогічні пам'ятки Київської Русі; твори визначних українських педагогів і діячів народної освіти; український фольклор педагогічного змісту й спрямованості; наукові праці видатних українських істориків та українознавців (М. Грушевського, В. Антоновича, Д. Дорошенка, С. Єфремова, М. Костомарова, І. Крип'якевича, Д. Багалія, Д. Яворницького, І. Франка, І. Огієнка, О. Потебні, Ф. Вовка та ін.); позиції видатних діячів Української держави у ставленні до освіти й виховання дітей та молоді (Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Ярослава Осмомисла, Данила Галицького, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Пилипа Орлика, В. Винниченка, С. Петлюри, І. Стешенка, П. Холодного); архівні матеріали з питань освіти й педагогіки; книги великих українських філософів (Ф. Прокоповича, П. Юркевича, Г. Сковороди); офіційні документи учительських з'їздів, конференцій, конгресів; навчальні плани, програми, підручники й посібники для шкіл різних часів; статистичні дані й письмові звіти навчально-виховних закладів й органів освіти України; матеріали інспекторських перевірок роботи шкіл; художні твори видатних українських письменників про українську родину, дітей, школу, вчителів, освіту, родинно-побутову й громадську культуру українців у різні часи; статuti українських дитячих і молодіжних об'єднань; твори образотворчого мистецтва й кінофільми педагогічного характеру; педагогічна преса; епістолярна спадщина й мемуари освітян, спогади старожилів про свої дитячі та шкільні роки; національні навчально-виховні звичаї і традиції українців; положення різних культурно-освітніх педагогічних товариств та вчительських спілок України тощо.

Курс історії української педагогіки поділяється на три частини:

1. Історія української родини та народної педагогіки.
2. Історія українського шкільництва, освіти й педагогічної науки.
3. Історія української педагогіки в умовах розбудови й зміцнення самостійної Української держави.

Названий вище поділ цілком відповідає трьом провідним віхам історії української педагогіки, які охоплюють:

— виникнення, становлення й розвиток української родини й народної педагогіки українців як прародительки й першооснови педагогічної науки та системи родинно-громадсько-шкільного виховання в Україні;

— появу й прогрес наукової педагогічної думки й шкільництва українців на різних етапах історії України;

— творчі пошуки сучасних українських вчених, учителів, вихователів, батьків, педагогічної громадськості в галузі української педагогіки, національної освіти, навчання й виховання дітей та молоді в новітніх обставинах, ознаменованих епохальною історичною подією — проголошенням самостійності України й розбудовою незалежної Української держави.

Контрольні запитання і завдання

1. *Що є предметом історії української педагогіки?*
2. *Обґрунтуйте необхідність знання історії української педагогіки кожним учителем та вихователем.*
3. *Які знаєте провідні джерела історії української педагогіки?*

Література для самостійного опрацювання

- Декларація про державний суверенітет України. — К., 1990.
- Закон України “Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР “Про освіту”. — К.: Генеза, 1996.
- Основи національного виховання. — К., 1994.
- Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст. // Освіта України. — 2001. — № 29. — 18 листопада.

Тема 1

ВИХОВАННЯ У ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1.1. Навчання і виховання дітей на землях сучасної України в епоху палеоліту

Землі сучасної України завжди були заселені. І недарма вона зветься благословенною, бо Доля і Час на цих землях осяяли формування прадавніх українців, а з плином часу — українського народу, який уже кілька тисячоліть творить свою унікальну історію, національну педагогічну думку, школу, освіту і культуру. Саме так свідчать відкриття неупереджених вчених, чиї наукові переконання позбавлені запрограмованості великодержавним шовінізмом, утисків політики русифікації та визиску тоталітарної держави.

Варто зазначити, що близько 20 років триває вивчення стоянки первісної людини поблизу селища Королеве на Закарпатті. Унікальний об'єкт, Королевська пам'ятка, має 16 культурних шарів матеріальної культури — знаряддя праці найдавніших людей: кроманьйонців, неандертальців, пітекантропів (понад 100 тис. експонатів!).

Королевська стоянка подарувала вченим архаїчні знаряддя праці (рубила, чопери, великі примітивні відщепи та ін.), яким щонайменше мільйон років¹.

¹ Кухарчук Ю. Знахідкам — мільйон років // Наука і суспільство. — 1991. — № 11. — С. 79.

Це відкриття українських археологів, що згодом визнали й високо оцінили провідні вчені-палеолітознавці¹ європейських країн, змушує переглянути питання про терміни і шляхи заселення України та Східної Європи, початок яких переноситься на мільйон років у глибину історії (палеоліт, неоліт, епоха бронзи, епоха заліза, II тисячоліття н. е.).

Нині достеменно відомо, що історія людини на Землі розпочалася близько трьох мільйонів років тому. На жаль, простежити, реконструювати людські взаємини таких далеких років без документальних письмових свідчень практично неможливо.

Проте є унікальна можливість — скористатися матеріальними свідченнями, що залишило прадавнє населення сучасної України, на території якої уже сьогодні віднайдено і досліджено близько 60 пам'яток ранньопалеолітичного часу, майже стільки ж пам'яток середнього палеоліту (мустьєрської культури) та пізнього палеоліту.

Населення стійбищ ранньопалеолітичного періоду² вело бродячий спосіб життя, часто переходячи з місця на місце у пошуках рослинної їжі й ведучи випадкове полювання на невеликих тварин. Знайдені на місцях стоянок первісних людей на території України знаряддя праці називаються архаїчними, або первісними, — це грубо загострені камені (ручні рубила). Жили первісні люди групами по кілька десятків осіб кожна (разом з дітьми), що становило самостійну первісну родову общину. Первісна родово-общинна раннього палеоліту за своїм характером була ще дуже близькою до стада тварин, наприклад людиноподібних мавп. Водночас вона істотно відрізнялась від стада тварин тим, що її члени у процесі добування засобів до життя виготовляли і застосовували знаряддя праці, а також наявністю звукової мови.

Виховання дітей у первісній родовій общині мало, в основному, наслідувальний характер, проте вже існували певні заборони-застереження: “Обережно, можеш пошкодитись; не смій, залиш у спокої” та под.

У родовому суспільстві виділялося 3 вікових групи: діти і підлітки, повноцінні й повноправні члени спільноти та старі.

¹ Палейлос (гр.) — древній, літос — камінь; палеоліт — початкова історія первісного суспільства; палеолітознавці — вчені, які вивчають палеоліт.

² Основні стоянки в Україні: Лука-Врублівка біля м. Кам'янця-Подільського (середній Дністер), Круглик біля м. Запоріжжя (на Дніпрі) та ін.

Якщо повноцінні й повноправні здобували засоби для життя, народжували дітей, то старі здебільшого передавали досвід дітям і підліткам. Із їхніх уст діти знайомилися з легендами, казками, бувальщинами, піснями, ритуалами, звичаями, законами тощо.

Поступово виховання стає особливою формою громадської діяльності. Воно мало рівний характер, всі діти і підлітки набували рівноцінних знань, необхідних для самостійного життя. У цей період розвитку найбільш примітивної організації суспільства провідна виховна роль (пещення, годування, формування певних рис характеру) належала матері, адже лише зароджувався матріархат¹, який триватиме дуже довго, у всякому разі протягом усіх етапів палеоліту. Цікаво, що саме жінка того часу виступала і старійшиною роду, і жрицею первісних храмів (на землях України вони були або земляними, або дерев'яними).

Діти виховувалися і зростали під орудою матері до 5—6 років. Потім хлопчики і дівчатка розділялися — хлопчики передавалися до чоловічих жител, дівчатка — до жіночих. До повноліття діти в цих житлах виховувалися старшими дітьми і підлітками, перебували під впливом старих.

У період матріархату складаються перші уявлення про жінку-матір як хранительку роду, своєрідний оберіг, що прямо й опосередковано спонукало появу перших народно-педагогічних уявлень про роль матері у вихованні дітей, про ставлення до жінки, про дітей та їх виховання, про формування певних навичок і умінь, рис характеру.

Власне кажучи, саме в середньому палеоліті сховані коріння перших пареміографічних творів давнього населення України: приказок і прислів'їв, загадок та інших, близьких до афористичних творів, що уже брали участь у виховному процесі, бо мова і мовлення набули тоді досить високого рівня, хоча єдиної мови населення ще не існувало.

За матріархату, як твердить відомий історик України І.Г. Шовкопляс, панував груповий шлюб, а отже, батько дитини залишався невідомим; була відома лише мати, від якої вівся родовід. Власне це було основною причиною її первісної ролі у вихованні дітей.

¹ *Матріархат* — форма первісного суспільства, у якій родові групи утворювалися за спорідненістю по жіночій лінії та з керівною роллю в них жінки (первісний етап родового ладу).

Проте, незважаючи на відсутність парної сім'ї, хлопчики і дівчатка набували необхідного за тих умов статевого виховання. Проживаючи з 5—6 років у чоловічих житлах, хлопчики переймали риси характеру чоловіків, знайомилися з притаманними дорослим мужчинам видами діяльності (полювання, виготовлення зброї, знарядь праці тощо), залучалися до посильної праці, чоловічих розваг, ритуалів і т. ін.

Зростання дівчаток проходило в жіночих житлах, і весь побут, праця жінок засвоювалися ними з раннього дитинства. Незамінною наставницею і для дівчаток, і для хлопчиків цієї вікової групи дітей (після 5—6 років) залишалася мати.

Основою організації населення на землях України в епоху палеоліту стали роди і племена. У роди об'єднувалися окремі родини, що мешкали у своєму дворичі, мали відокремлені оселі. Рід мав спільне майно — ріллю, пасовиська, отари худоби, промисли тощо. Очолювала рід найбільш поважна особа — старшина.

Люди, які об'єднувалися в роди, були пов'язані кровноспорідненими зв'язками, дотримувалися встановлених порядків і звичаїв. Роди боронили власні інтереси, заступалися за своїх родичів, допомагали їм вижити в скрутні часи. При нападі ворожих племен рід згуртовувався в один бойовий загін і боронив свою землю, житло, майно, дітей, старих.

Деякі роди, об'єднуючись між собою, створювали більшу групу населення — плем'я. На чолі роду і племені епохи матриархату стояли жінки, які були і воєначальницями у більшості випадків. Кожне плем'я мало свої особливості, які виявлялися у мові, звичаях, віруваннях, побуті, праці. Племена, що заселяли територію сучасної України в епоху середнього палеоліту, схилилися до найдавніших форм релігійних уявлень і вірувань, а саме: тотемізму, магії і анімізму.

Так кожна родова група людей вірила, що має спільного предка у вигляді тварини або рослини (тотемізм), перед яким шанобливо схилилася, вважаючи його покровителем і родоначальником. Тотем став об'єктом і культом поклоніння для всіх членів родової громади, у тому числі й для дітей, яких навчали легендам і переказам давнини, тим міфам, що зберігалися певним родом багато століть. Кожен рід мав свої свята на честь тотема, що супроводжували досить давні обряди й традиції, наприклад обряд жертвоприношення, що проіснував кілька тисячоліть. Магія уже в давнину стала розподілятися на білу (доброзичливу) і чорну, або ту, що сіє зло.

Як і завжди, в основі лежала віра певної групи населення (а в сиву давнину — усіх членів роду), що засобами запрошення надприродних сил, певних обрядів, заклинання явищ, подій, тотемів, а згодом оберегів-богів можна домогтися значних результатів у життєвих подіях (боротьба з ворогами, вдале полювання, позбавлення хвороб людей різного роду і “наслання” різної порчі недружньому населенню і т. д.).

Діти тогочасного населення виховувалися в душі віри у магичні дії знавців (наставників, знахарів, волхвів і т. ін.), поширені серед дорослих людей прикмети і забобони, безпосередньо в сім'ї. Пояснення, переконання, заохочення і спонування — основні методи сімейного (родинного) виховання дітей населення України епохи середнього палеоліту.

Анімізм¹ первісних людей полягає у вірі в наявність душі у кожної живої істоти і неживих предметів. За цим релігійним переконанням душі живих і померлих людей та інших створінь впливають на життя оточення, що згодом приведе до появи культу загробного життя, шанування і відокремлення душі від тіла та самостійного її існування.

Поступово під впливом змін економічних відносин рід утратив своє значення. Він розпався на малі самостійні родини, кожна з яких вела своє окреме господарство, мала власне житло, поле, худобу тощо. Проте випаси, ліси, озера залишалися у громадському користуванні.

У цьому теж визначна роль жінки, яка першою виступила за парний шлюб, за кохання двох, за міцну сім'ю. Інша справа, наскільки це вдалося в ту віддалену від нас епоху.

На українських землях відкрито і досліджено немало стоянок людей кінця стародавнього кам'яного віку пізнього палеоліту².

Стоянки найдавніших людей — неандертальців досить рясно прикрашають Україну³. Найголовніші з них — стоянки в районі історичного поселення Кодак, що на березі Дніпра поблизу Дніпропетровська, біля села Пушкарі Чернігівської області, у селі Добраничівка на Київщині, Гінцівська стоянка на Полтавщині, Межиріцька на Черкащині, Городищанська на Павлоградщині та бага-

¹ Анімус (лат.) — дух, душа.

² Розрізняють давній і пізній палеоліт (останній припадає на ХХХХ—ХІV ст. до Різдва Христового).

³ Поселення двох типів — відкритого та закритого, або печерного.

то інших — у зоні Дніпра-Славутича, Південного Бугу, Дністра, Північного Причорномор'я, що ще раз свідчить про давність заселення українських земель.

Особливості господарської діяльності людей пізнього палеоліту на землях України свідчать про більш високий рівень розвитку людей, ніж їхніх попередників. Важливо, що в епоху пізнього палеоліту (пізньольодовиковий період) виникає сучасний фізичний тип людини, яка досить швидко поширилася у більшості регіонів теперішньої України.

То ж хто вони, ті давні люди, як і чим жили, як ставились до дітей і готували їх до життєвих випробувань?

Населення пізнього палеоліту, як свідчать матеріальні пам'ятки стоянок, займалося полюванням, що виросло із лову (відлову) певних тварин і переросло в цілеспрямоване полювання на великих тварин: мамонтів, оленів, диких кіз. Так Добранічівська стоянка, досліджена в 1952 р., дала науці кілька тисяч кісток мамонта, крем'яних знарядь праці, різних предметів з каменю, кістки, рогу і янтарю, гірського кришталю, граніту, кварциту і пісковика¹.

Добранічівська стоянка датується 12 тис. років тому і складається з чотирьох чітко відокремлених господарсько-побутових комплексів, у центрі кожного з яких — невеличке, діаметром 4 м, округле житло. Надзвичайно цінною є знахідка унікальної жіночої статуетки, що виготовлена з янтарю дніпровського походження.

Відтворена вченими картина Добранічівської стоянки свідчить, що давнє населення пізньопалеолітичної епохи жило уже сім'ями, об'єднаними в досить великі родини — стоянки. Безперечними є факти якісно високого своєрідного ремісничого навчання, побудованого, так би мовити, за індивідуальним, а подекуди й колективним (по кілька дітей-підлітків з різних сімей одного роду) принципом. Інакше кажучи, дітей готували до майбутнього життя, а отже, формували немало умінь і навичок, серед яких украй потрібні для того, щоб вижити, а саме такі:

— уміння підтримувати житло, зведене з мамонтових кісток, обтягнутих шкірами тварин (згодом прийде уміння ще ретельніше утеплювати свої приміщення округлої шатроподібної форми);

— виготовляти скребки, ножі, молотки, швайки-шивачки з каменю і кісток;

¹ Добранічівська стоянка // Пам'ятки України. — 1978. — № 1. — С. 59.

- розбирати туші забитих тварин, оброблювати шкіру;
- сушити і в'ялити м'ясо, добувати вогонь, готувати їжу;
- ловити та обробляти рибу;
- виготовляти і прикрашати одяг для зими та літні легкі пов'язки зі шкіри чи рослин;
- виготовляти прикраси-амулету (статуетки та намиста, серед бусинок яких є дуже схожі на певні амулету¹).

Будемо пам'ятати, що лук як знаряддя полювання та воєнних дій на землях України з'явився 20 тис. років тому, а це означає, що тоді ж розпочалося навчання дітей населення України епохи пізнього палеоліту прийомів стрільби з лука — майстерному оволодінню цією грізною зброєю: археологи знаходили бивні бізона, наскрізь пробиті кременними наконечниками стріл!

Характерною рисою пізнього палеоліту є поява давнього мистецтва, що одержало назву первісного. Це зображення тварин і людей у печерах², статуетки і різноманітні фігурки з глини, каменю, кісток, янтарю, ручні браслети з бивнів мамонта, прикраси у вигляді підвісок, застібки для одягу, первісні дитячі іграшки.

У цьому зв'язку не слід забувати, що виникнення первісного мистецтва стало можливим лише за умови значного піднесення людської свідомості, коли людина перейшла від пасивного сприйняття і споживання до відтворення, відображення, фіксування у певних образах та формах.

Безсумнівно, поява первісного мистецтва свідчить про високий щабель розвитку (фізіологічного, господарського, культурного) населення України епохи пізнього палеоліту. Десь у цій тривалій історії пізнього палеоліту приховується поява абстрагованого Найвищого духа, бо, як видно з наступної мезолітичної доби населення на землях України, національний дух, віра в Бога, дотримання вимог моралі, що сформувалися протягом багатьох століть, стануть домінуючими.

Власне на цьому проміжку історії людності епохи пізнього палеоліту на землях України закріпилися уявлення про виховання в сім'ї, традиції виховної діяльності, перші постулати народ-

¹ Побутує вірогідна гіпотеза про те, що жіночі статуетки населення епохи пізнього палеоліту вже виконували функцію не лише прикраси, а й хранительки роду, першого берега, прообразу богині, Матері Покрови.

² Найбільш відомі печери України, де виявлено малюнки давньої людини: Кіік-Коба (Крим), біля с. Іллінки (під Одесою), Деркул і Красний Яр (біля Луганська), Касперівка, Буківна, Янів.

ної педагогіки, яка вже в інший історичний час розвинеться і переросте в національну етнопедагогіку.

Разом з тим можна впевнено твердити, що за тривалий час пізнього палеоліту прадавнє населення України, опинившись у певних історичних умовах життя та існування, розвитку і формування взаємин безпосередньо між членами свого роду-племени та зв'язків із сусідніми поселеннями, підійшло до прообразу майбутніх шкіл з формування певних ремісничих (господарських) та бійцівських (мисливських) якостей підлітків.

Поняття *школа* тут вжито зовсім умовно, у значенні передавання певних знань, у формуванні умінь і навичок, якими оволоділи дорослі члени тогочасного угруповання, підростаючому поколінню.

Безсумнівно, такий процес відбувався повсюдно, де була стоянка з господарськими будівлями населення палеолітичної ери. Таке навчання мало форму практичних занять, персонального учнівства, інколи — групового. Ні про які програми чи підручники того часу ще не могло йтися, бо населення раннього палеоліту не мало писемності.

Проте будемо пам'ятати, що мова йде про прадавні часи, задовго до найперших міст (VIII тисячоліття до Різдва Христового), найдавнішої писемності Шумеру і Верхнього Єгипту (3000 років до н. е.) та інших всесвітньо відомих подій давніх цивілізацій. Йдеться про корінне населення епохи пізнього палеоліту на території сучасної України, яке розвитком господарської діяльності, культури, формування духовності, сімейних стосунків і виховання підростаючого покоління, усім укладом життя показує, що на той час йому не було рівних у світі.

Важливим фактором розвитку народно-педагогічних уявлень про виховання юного покоління населення України епохи пізнього палеоліту (становлення традицій, формування основних положень — тверджень, норм моралі та моральності взаємин, духовності кожної особистості членів роду-племени) є людська мова і мовлення.

Більшість вчених схильні стверджувати, що мова — універсальний засіб спілкування людей — має власні специфічні ознаки, виконує лише їй властиві функції, серед яких найголовніша — забезпечити розуміння людьми одне одного в межах певної спільноти.

Безперечно, населення на землях України епохи пізнього палеоліту мало добре розвинуті родові мови. Причому мови різних

родів мали настільки багато спільних ознак і таку подібну співзвучність словникового складу, що представники різних родів досить легко розуміли одне одного без спеціального тлумачення (перекладу).

Мови первіснообщинного ладу не залишили прямих писемних пам'яток, а отже, населення тієї епохи не мало своїх писемностей, користувалося номінативною функцією мови (називання).

Однак, крім словесної мови для вираження думок і розуміння складних взаємин між людьми, населення на землях України в епоху пізнього палеоліту уже користувалося немовними комунікативними знаками кількох класифікаційних груп, а саме:

— акустичними (слуховими) немовними знаками (свист, крик, зітхання, звуконаслідування, барабаний дріб — передача ударами різної звучності, тривалості та комбінації ударів та інтервалів; первісні мелодії на прадавніх музичних інструментах — свистки, дудки, ріжки, сопілки);

— оптичними (зоровими) немовними ознаками (жести рук, інших частин тіла, часто з допоміжними предметами, мімічні рухи обличчя, пантомімічні рухи частин тіла);

— першописьмом — початок “письмової” епохи — перші спроби закріпити народну пам'ять за допомогою схематичних зображень (малюнкове письмо, зарубинково-рисковий рахунок і письмо, петрогліфи, алфавітно-звукова передача задуму) та ін.

З плином часу родові мови, з одного боку, стали зближуватися, утворюючи єдину мову для більшості населення України епохи пізнього палеоліту, з іншого — об'єктивно сприяли формуванню в майбутньому місцевих особливостей мови широких мас певної території — діалекту (говору), і найширшого діалектичного угруповання — наріччя.

Таким чином, мови населення на землях України в епоху пізнього палеоліту склалися з великої кількості говірок, що сполучалися у ширші місцеві вияви — говори, групи говорів, за допомогою яких відбувався процес виховання підрастаючого покоління. Ці родові мови, говори і групи говорів забезпечили передання первинного досвіду родинного виховання, етнізації і соціалізації дитини в давній сім'ї, ту пансофію¹, що в майбутньому

¹ *Пансофія* — вся (народна) мудрість, у даному випадку в значенні передачі матір'ю та батьком духовної скарбниці, здобутків родинно-побутової культури, моральності, досвіду трудового навчання.

допоможе українському народові зберегти риси національної належності, самобутності й менталітету¹.

Говорячи про розвиток мови як унікального засобу спілкування населення України епохи пізнього палеоліту, варто пам'ятати, що "племінні мови (діалекти) поступово перетворюються на діалекти спільної мови союзу племен. Мовна спільність союзу споріднених племен у своїй основі, як правило, була успадкована від генетично споріднених племен, що увійшли до складу союзу племен"².

Схематично це є шлях диференціації певних груп споріднених племінних мов населення України епохи пізнього палеоліту, що разом походять від спільної, чи єдиної, мовної основи, а отже, виникають споріднені мови народностей.

Досить цікава закономірність паралелізму спостерігається в історії розвитку споріднених племінних мов і досвіду (традицій) сімейного суспільного виховання в тих племенах. Племена характеризувалися окремим оригінальним побутом, власними звичаями, віруванням, деколи говором, обрядами, що в цілому становить поняття культури того чи іншого племені, його суспільно-педагогічний досвід і широкі народні уявлення про виховання.

Підсумовуючи здобутки сучасної науки про населення України найдавнішої пори — епохи палеоліту, важливо дійти найбільш узагальнених висновків, а саме:

— землі України з найдавніших часів заселялися першими (первісними) людьми епохи палеоліту;

— населення на землях України в епоху палеоліту пройшло всі ті історичні періоди розвитку, що і людність інших континентів та територіальних об'єднань і первісних держав;

— палеоліт став колыскою появи архаїчних і первісних засобів праці, полювання і рибної ловлі, виготовлення більш складних знарядь і пристосувань, планування і виготовлення первісних жител населення на землях України тієї пори;

— виховання підростаючого покоління населення на землях України епохи палеоліту і підготовки його до життя розвивалося у повній відповідності до загальних законів і закономірностей, традицій і особливостей родового та племінного виховання;

¹ *Менталітет* — соціальні особливості будь-якої нації. Див.: Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. — К., 1955. — С. 8.

² Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. — К., 1955. — С. 8.

— в епоху палеоліту розвивалися родові мови, що, постійно вдосконалюючись, підійшли до утворення племінних мов;

— вірування населення на землях України в епоху палеоліту сформувалися як тотемізм, магія і анімізм;

— епоха палеоліту “благословила” появу первісного мистецтва: наскельних і печерних розписів; виготовлення з глини, каменю, кісток тварин і янтарю, дерева, мушель та іншого матеріалу фігур людей, тварин, амулетів, прикрас у вигляді статуєток, підвісок, браслетів, намист, первісних дитячих іграшок та ін;

— населення на землях України в період палеоліту широко використовувало народні методи навчання первісним ремісничим професіям дітей і підлітків та їх підготовки до життя, народні методи виховання в умовах сім'ї; сформувалися народно-педагогічні уявлення про основи родинного виховання і роль матері в ньому та ін.

1.2. Народно-педагогічні уявлення в епоху трипільської культури

Близько 7 тис. років тому пізній палеоліт змінився новим історичним періодом, який відомий у науці під назвою неоліту¹, що характеризується переходом населення цієї епохи від збиральництва, полювання і риболовлі до скотарства та землеробства.

Населення на землях України в епоху неоліту уже виготовляло мотики, човни, будувало плоти, житла різного типу. Удосконалилася технологія виготовлення різноманітних знарядь праці з кісток і рогу, каменю і дерева (серпи з кремінними вкладишами-лезами, наконечники стріл, первісні пристрої для обробки землі тощо). Виникає примітивне ткацтво, значно поширюється ліпний глиняний посуд. Неоліт пов'язаний також з переходом від родинно-побутового суспільного устрою до племінного, а отже, настали досить бурхливі еволюційні перетворення родових мов у мови племінні, які й будовою, і словниковим складом, і функціональним значенням та своєю роллю стали більш досконалими, а граматичною будовою перетворилися на мову праукраїнців. Племінні мови виникли в результаті асиміляції одних родових мов іншими і лягли в основу мов окремих народностей.

¹ *Неос* (гр.) — новий; *літос* — камінь; неоліт характеризується розповсюдженням шліфованих, а потім і свердених кам'яних знарядь праці (топірці, молотки з просверденими отворами під дерев'яні держакі — рукояті тощо).

Більш високий рівень мови і мовлення населення на землях України в епоху неоліту розкрив, розширив можливості розвитку культури, мистецтва, первісної науки (відповідно до рівня розвитку суспільних взаємин) у вигляді зведень спостережень і досвіду, що передавалися новим поколінням як канонічні судження, а подекуди — “одягнені” у шата легенд, навчання і виховання підростаючого покоління.

Докладний розгляд життя і побуту населення на землях України від найдавніших часів став потрібним для простеження формування національної педагогічної думки, її зародження, етапів розвитку, бо ще ніхто і ніколи не “зазірав” до таких глибин історії, навіть не було спроби простежити витoki української школи, освіти і педагогіки, якій, всупереч догматичним твердженням застарілих наукових концепцій вчених різних країн, не кілька століть, а понад 5, а то й 7 тисяч років.

Залучення досягнень археології, історії, мовознавства, археографії і палеографії дає можливість відновити, а то й реанімувати, народно-педагогічні уявлення наших далеких пращурів.

Надзвичайно довга епоха матріархату самою Долею визначила жінку-матір учителькою-наставницею своїх дітей, насамперед дівчаток, яких навчали першоткацтву, першогоаптуванню, першовишиванню, ліпленню з глини й обпаленню в печах посуду, скульптурних композицій, фігурок (передусім жіночих), що прикрашалися різьбленими і фарбованими лініями, геометричними та овальними композиціями. Можливо, колись настане час і буде доведено, що це — прадавнє символічне, поки що не розшифроване, письмо часів навіть палеоліту або початку неоліту, як це сталося з глиняними табличками клинописного письма Шумеру, що після прочитання допомогли дослідити життя “дописемної епохи”¹, але ж шумерські письмена датовані лише III тисячоліттям до Різдва Христового, тоді як письмена праукраїнців трипільської культури вчені адресують на цілу тисячу років раніше уже відомих цивілізацій, а праписемність (малюнок, символ, стилізоване зображення, риски) і поготів!

Проте все сміливіше висловлюється думка (припущення, здогадки, посилення на наукові конкретні докази) про існування

¹ *Замаровський В.* Спочатку був Шумер. — К., 1983; *Mierzejewski A.* Tajemnice glińanych tabliczek. — Warszawa, 1981; *Варга Д.* Древний восток: У начал истории письменности. — Будапешт, 1979.

писемності у трипільців. Сенсаційними слід вважати знахідки праукраїнського відповідника з могили Нижнього Подніпров'я шумерського зображення центрального епізоду "Поєми про Гільгамеша", про яку журнал "Українська культура" вперше повідомив у № 7 за 1992 р.¹ На шпальтах газет і журналів все частіше з'являється твердження про те, що українській мові не менше 5 тис. років². До того ж відомо, що дедалі більш аргументовано вчені європейських та інших країн доводять, що праісторичне наскельне мистецтво (печери і гори) по суті своїй все-таки є протописемністю прадавніх українців.

У степу біля Мелітополя громадиться купа великого каміння — Кам'яна Могила, її грали — печери в епоху неоліту і бронзи — були, як свідчать дослідження останніх десятиліть святилищем населення тієї доби. Петрогліфи і малюнки Кам'яної Могили зроблені охрою. Петрогліфи — прямі та звивисті лінії, кола й квадрати, трикутники й ромби, ямки-луночки порожні або заштриховані прямою чи навкісною сікою. Малюнки — бики, телята, коні, собаки, навіть пара волів у ярмі та інші тварини. Деякі малюнки пов'язані з культом сонця³.

Тож і тут історія залишила навіки і прийдешнім поколінням ці нерозгадані, нерозшифровані письмові послання.

Вчені-палеографи, які досліджують писемні пам'ятки, давно визнали, що, припустимо, єгиптяни своє ієрографічне письмо вважали досконалим, бо, крім зображень окремих слів, що означають поняття, назви, вислови, воно мало й ієрогліфи, що означали звуки, склади, а отже, могли передавати найскладніші почуття. "Ієрогліфічне письмо — мова богів", — казали давні єгиптяни.

Таким чином, залишається чекати достовірного розшифрування писемності населення трипільської культури, щоб з'ясувати, про що вони бесідували зі своїми богами, що вважали моральним, а що аморальним, які методи виховання і навчання існували, даючи змогу досягати високої результативності.

За станом на кінець 90-х років ХХ ст. достовірно доведено символіку давніх українських вишиваних рушників. Так, пряма

¹ Шолов Ю. Найглибший корінь Русі // Українська культура. — 1992. — № 7. — С. 35.

² Українська ровесниця санскриту // Освіта. — 1991. — № 36. — 7 травня. — С. 2—3; Довгич В. Скільки ж років "руській" мові? // Рад. освіта. — 1990. — 16 жовтня. — № 8. — С. 2.

³ Утевська П. Невмиручі знаки. — К., 1976. — С. 19—21.

лінія символізує життя, хвиляста — воду, трикутник — вогонь (у вершинному куті — вогонь, біля основи — земля і вода), квітки, що ніби розквітли на єдиному стовбурі, — символ дерева життя, жолуді — символ достатку, тут також стилізовані чоловічки і символіка віри, вірності, щастя, правди, любові, ніжності тощо. Власне, це є відгомонам першописьма, яке, безсумнівно, передувало трипільській культурі. Напевно стверджувальної відповіді поки що не можна дати, як немає підстав і для категоричного спростування.

У Стародавньому Єгипті, Шумері, Китаї, Індії, в державах інших давніх цивілізацій були спеціальні писці (переписувачі) і творці рукописних праць, яких готували у спеціальних школах, іноді — при храмах жерців. Є всі підстави вважати, що наші попередники мали в чомусь подібні навчальні заклади (школи, центри, а то й ремісничі цехи) чи індивідуальних учителів, які готували дітей певної знаті (на той час уже відбулось майнове розшарування населення) мистецтву письма.

На жаль, ця сторона історії культури, освіти і виховання дітей досліджена найгірше. Власне, слово “досліджена” тут вжито за певною інерцією (аналогією), бо ніхто цим по-справжньому не займався, матеріальних свідчень не знайдено.

Розкопки неолітичних пам’яток культури — могильників, поселень, побутових і решток перших культових приміщень на р. Молочна (на північ від Мелітополя) на значній частині Дніпра-Славутича (між Дніпропетровськом і Запоріжжям), на Сіверському Дінці, у басейні річок Прип’ять, Десна та в інших місцевостях, свідчать про наявність у населення України доби неоліту камінних і кістяних мотик для обробки землі, зернотерок, глиняного, гарно розфарбованого чи прикрашеного візерунками (геометричної, овальної та інших форм — рисками, лініями) посуду. Населення України степової смуги в V—IV тисячоліттях до Різдва Христового мали домашніх тварин, зародки землеробства, первісний агрономічний і астрономічний календарі (а отже, систематичні, науково організовані спостереження, результати яких письмово оформлені, при чому не примітивними письменами — зарубинками, а такими знаками, що могли передати усю глибину відкриттів, досвіду, аналізу висновків, теоретичні узагальнення), надзвичайно високий рівень культури, вірувань, моралі, і найголовніше — населення на землях України в епоху неоліту вплинуло на формування праукраїнської давньої мови!

Це помічали вітчизняні вчені М. Драгоманов, М. Красунський, А. Кримський, А. Бархударов, В. Іванов, Т. Єлізаренкова, Л. Ледеков, Л. Силенко, О. Широков та інші знавці східних народів, мов, культур¹.

Відкриття українських вчених останніх десятиліть дають змогу радикально переглянути підходи до індоєвропейської історії, до давньої української мови, яка є не лише старшою від усіх слов'янських, у тому числі й так званої старослов'янської, а й санскриту, давньогрецької, латинської та інших арійських мов².

Є вірогідне (і досить доказове) припущення, що ще в епоху неоліту частина племен із середньої частини басейну Дніпра перекочувала на південний схід, до р. Ганг, де змішалася з місцевим населенням, асимілювалася, збагативши молоду тоді мову санскрит словами, що позначають предмети, явища, події, процеси, стан. Так, у санскриті (нині мертва давньоіндійська мова) з'явилися слова мови праукраїнців³: арієць — ар'я; багато — багута; берімо — бгарама; був — бгу; бувати — бгавати; будити — буд; буття — бгут; вар — вар; вгоджати — гаджати; вертити — вартіта; видіти — видіта; вітання — віта; гласити — гласати; гнути — гну; дати — дата; два — два; дванадцять — двадаса; двері — двара; двісті — двасата; жінка — джані; жонатий — джанітар; знати — джанати; кара — кара; карб — карб; кут — кута; любити — любг'яти; мати — матар; міра — міра; мла — мла; мур — цур; неня — нана; нічна — ніча і т. д.⁴

Ця людність залишила по собі значні культурні крижі не лише мовного плану. Племена, що населяли територію сучасної Правобережної України наприкінці IV тисячоліття до Різдва Христового, мали уже мотичне землеробство, первинне ткацтво і первинне вишивання. Ці племена проіснували до II тисячоліття до н. е. й увійшли до історії під назвою людності трипільської культури⁵.

¹ Древність українських говорів // *Індо-Європа*. — 1991. — С. 8—9; *Красунський М.* Древність малоросійського язика // Там само. — С. 9—39; *Українсько-санскритський лексикон* // Там само. — С. 40—42.

² Там само. — С. 9—10.

³ Перше слово в українському звучанні, друге — на санскриті.

⁴ *Українсько-санскритський лексикон* // *Індо-Європа*. — 1991. — С. 40—42.

⁵ Від назви села Трипілья Київської обл., де наприкінці XIX ст. було вперше відкрито рештки поселень цих племен праукраїнців.

Людність трипільської культури вирощувала пшеницю, ячмінь, просо: урожай збирали серпами з кремінними лезами. Зберігали врожай у великих глиняних посудинах і спеціальних зернових ямах. Зерно перетворювали за допомогою кам'яних зернотерок на борошно, з якого випікали подовий хліб — українську паляницю, що відтоді уже кілька тисячоліть є основним продуктом харчування, який смакує багатьом народам світу.

Трипільці стали родоначальниками перших овочевих страв із додаванням м'яса чи річкової риби — прообразів майбутніх славнозвісних борщів українських, вельми вітамінізованої страви, яка, як показує досвід багатьох народів, і досі не знайшла собі альтернативи. Причому смакові якості борщу, молочних страв і виробів з м'яса найкраще зберігаються у глиняних (полив'яних) макітрах, глечиках, полумисках, жбанах та ін.

Розведення великої рогатої худоби, коней, свиней, догляд за житлом¹, яке наші предки зводили з дерева і глини з двосхилою покрівлею, вимагали нових знань, якісно нових умінь і навичок, нового підходу до постановки навчання і виховання підростаючого покоління населення праукраїнців трипільської культури.

Не можна забувати, що людність епохи неоліту вже мала свою чітку релігію, віровчення. Пантеон богів був у складі Дажбога², Тата Оря і Матері Лель (вважаються предками українців)³; крім того Стрибога (бог вітру), Сварога (бог неба), Хорса (бог сонця), Перуна (бог грози і грому), Макоші (богиня роду), Велеса (бог — покровитель тварин), Позвода, або Віхра (бог повітря), Купала (бог — покровитель плодів земних), Коляди (бог зимових свят).

Великий пантеон небожителів наділявся значною кількістю міфів, легенд, переказів, на яких зросли вірування праукраїнців епохи неоліту. Так до нашого часу дійшли згадки про те, що Дажбог був пов'язаний із сонячним світлом, він дарує людям

¹ Великі хатні споруди праукраїнців-трипільців поділялися на внутрішні приміщення, кожним з яких володіла одна сім'я. Поселення праукраїнців-трипільців належали окремим родам або невеличким племенам.

² В основі Дажбога лежить Трисуття: Яв — (світ явний, матеріальний), Нав — світ невидимий, духовний; Прав — звід законів, правил матеріального й духовного буття; Три основи світу, у вигляді тризуба в обрамленні сонця.

³ Докладніше див.: *Бондаренко В., Кондрашук М.* "Дажбоже наш, ми вірні внуки твої..." Особливості РунВіри, її культу і церковної організації // *Людина і світ.* — 1991. — № 7. — С. 19.

життя. І не випадково сучасні прихильники РУНВіри¹ першоосновою несвідомого і свідомого Буття обрали саме Дажбога².

Діти епохи неоліту добре знали своїх богів, віру батьків та пращурів.

Неоліт характеризується матріархальними суспільними взаєминами, що поширювалися на всі землі Праукраїни-Оріани. Між іншим, походження білої раси індоєвропейців з кореня, який складало населення Оріани-Праукраїни, стало науковим переконанням багатьох вітчизняних та закордонних дослідників, а засновник РУНВіри і автор "Мага Віри" Лев Силенко вважає, що внаслідок подальшого історичного розвитку наші предки, а слідом за ними й пізніші покоління українців, втратили свою ідентичність³.

Матріархальні взаємини існували і у населення трипільської культури, що мало значний вплив на побудову, зміст і методи виховання дітей тієї доби.

Тож чи були школи для дітей у трипільців?

Як відомо, для створення школи мають природно скластися певні умови, а саме:

— достатній ступінь розвитку засобів виробництва, знярядь праці та різних видів господарської діяльності;

— високий рівень духовної культури населення;

— наявність такої мови, яку б розуміла більшість населення, визнавала її за інструмент спілкування з іншими членами суспільства;

— перехід писемності від її примітивних форм до більшої виразності знаків, за допомогою яких фіксується суспільна пам'ять людності;

— багатоплановість виробничої діяльності населення, розмаїття народних традицій, прогресивних обрядів і ритуалів, сформованість стійких сімейних стосунків та ін.

Всі ці умови у населення на землях України в епоху неоліту — уже існували, мали характер завершеної досконалості. А тому уже сьогодні (без достатнього археологічного доведення) можна

¹ РУНВіра — Рідна українська національна віра.

² Силенко Лев. Мага Віра: Сім Законів правильного життя // Наука і суспільство. — 1992. — № 1. — С. 56.

³ Бондаренко В., Кондрашук М. "Дажбоже наш, ми вірнії внуки твої..." Особливості РУНВіри, її культу і церковної організації // Людина і світ. — 1991. — № 7. — С. 17.

вести мову про спеціальне навчання дітей багатьом видам діяльності, професійним навичкам та умінням, а такі, як домашні (хатні) промисли, взагалі не можливі без індивідуального учнівства безпосередньо в сім'ї.

Досі не знайдено жодного підручника чи посібника для тогочасних шкіл, як немає й навчальних планів і програм (навіть у найпростішій формі), бо всіх їх, як і численні унікальні духовні книги епохи неоліту, знищено вогнем, мечем і водою під час і відразу після хрещення Київської України-Русі в 988 р.

Наші попередники готували своїх дітей до різноманітної діяльності: ведення домашнього господарства, посильної участі в основних видах господарського життя, хатніх промислів і ремесел, що тоді вже були добре розвинені, виготовлення прикрас, посуду та художніх виробів, відправи ритуалів, обрядів, участі у традиційних діях.

Носії трипільської культури розпочинали виховання своїх дітей розповідями про рід, предків, сповіщали своїм чадам легенди про перших людей, про світобудову, про богів і небожителів, закладаючи основи моралі та моральності тогочасної людності.

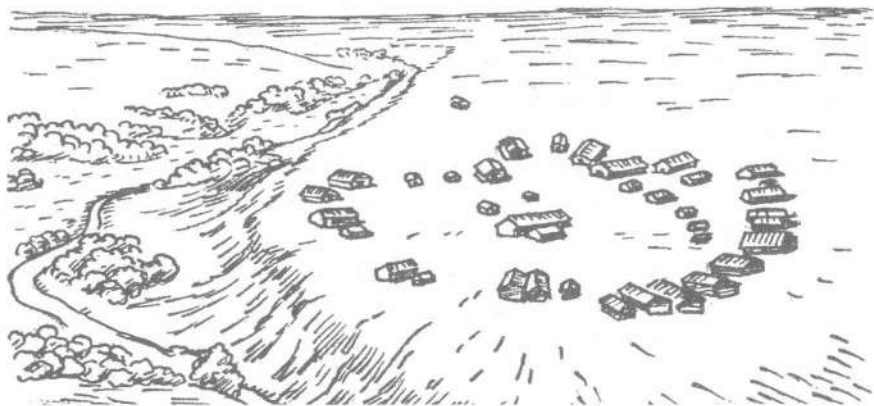

Рис. 1. Трипільське поселення біля с. Халеп'я Київської області (уявний вигляд) (Історія України: У 2 т. — Т. 1. — К., 1950. — С. 21)

Зміст і характер виховання визначалися умовами життя і виробничою діяльністю дорослих. У племенах, де займалися землеробством, дітей здебільшого прищували до землеробства, скотарством — до скотарства, рибальством — до рибальства, мисливства — до мисливства тощо.

На останніх стадіях матріархату з'явилися перші заклади для життя і виховання дітей — будинки молоді, де під керівництвом старшин роду вони готувалися до життя та праці. Ці будинки були окремими для хлопчиків і дівчаток.

Якщо аналізувати стан освіти і виховання епохи неоліту з позиції неупереджених учених, коли наукові судження і висновки будуються лише на фактах і документальних свідченнях, без огляду на “старшого брата”, система виховання і освіти населення праукраїнців уже в IV—III тисячоліттях до Різдва Христового була прогресивнішою порівняно з багатьма цивілізаціями тогочасного світу.

У III—II тисячоліттях до Різдва Христового в більшості районів Лівобережжя України проживали скотарські племена ямної, катакомбної, зрубної та інших культур, які були досвідченими скотарями і майстрами бронзового литва. Ці племена провадили жвавий обмін продукцією скотарства і бронзового ремесла з населенням Середземномор'я і Кавказу, із сусідніми племенами, особливо з населенням так званої *культури шнурової кераміки*¹.

Родовий лад цих племен був патріархальним.

Приблизно в ті часи Верхнє Подністров'я, Правобережжя і почасті Лівобережжя Дніпра заселяла група племен комарівської культури; Побужжя і Придніпров'я займали скотарсько-землеробські племена кіммерійців (найдавніші племена, назва яких збереглася не у вітчизняних джерелах, а в писемних грецьких і ассірійських пам'ятках). І кожне з цих племен розмовляло близькими (спорідненими) мовами.

Патріархат характеризується тим, що в цей період створюється одношлюбна сім'я — моногамія, батько (чоловік, глава сім'ї та усієї родини) посідає ключові позиції в господарській діяльності, в організації міжплемінних взаємин, нескінченних збройних сутичках і воєнних діях (конфліктах), і, звичайно, в сім'ї.

Батьківський рід (патріархат) сприяв широкому розповсюдженню знарядь праці з міді й бронзи, а отже, на зміну неоліту приходить той ступінь розвитку суспільства, що відомий історикам під назвою бронзового віку, який передував залізному. На землях України це сталося від III до початку I тисячоліття до Різдва Христового.

¹ Назва походить від керамічного посуду, поверхню якого прикрашали відбитками шнура.

Звичайно, такий процес в історії людства тривав досить довго, проте вже для доби раннього заліза характерні тісні зв'язки населення Середнього Подніпров'я і Північного Кавказу, про що свідчать бронзові статуетки — підвіски оголених фігурок (до 5 см заввишки з отвором для підвішування), що мали культове значення. Зразки таких підвісок знайдено в розмиві одного з пагорбів праукраїнських поховань біля с. Жовніне, на Черкащині.

Археологічні знахідки, зроблені у різних областях України, які в наукових колах мали сенсаційне значення, свідчать про високу духовну культуру і культуру господарської діяльності населення, високий рівень виробництва. Так у с. Дубове Павлоградського району Дніпропетровської області лише протягом 1989 р. знайдено знаряддя праці епохи неоліту (ножі, скребла, заготовки та ін.). Сенсаційною була знахідка бронзового кинджала передскіфської доби. Ця знахідка в умовах України унікальна, бо сам кинджал відлито за восковою формою, литво художнє, фігурне, високомистецьке (грибоподібна верхівка, ажурна рукоять). У тому ж районі було відкрито поховання неоліту, знайдено точені молотки та інші знаряддя (глиняний кар'єр біля селища Шахтобудівник).

Неолітичні поселення відкрито в межах сучасного Кривого Рогу ("Рибасово" — на правому березі ріки Саксагань), що датуються IV тисячоліттям до Різдва Христового. Фрагменти кераміки, покриті рядами наколок, ямок, відбитків гребінчастого штампа й у вигляді сітки з прокресленими лініями, свідчать про високий рівень розвитку мистецтва ремісників. Різноманітність орнаментальних прийомів вказує на порівняно високорозвинений художній смак.

Починаючи з 1954 р. вчені неодноразово знаходили відбитки зерен злаків на кераміці у неолітичних поселеннях на землях сучасної України. Як показали дослідження, відбитки злаків належали ячменю посівному. Неможливо переоцінити це видатне досягнення людства, яке відіграло велику роль у розвитку цивілізації¹.

Судячи за знахідками, неолітичне населення Криворіжжя належить до групи племен так званої дніпро-донецької культури. Характерною ознакою цієї культури є поширення кераміки,

¹ Мельник О. Криворіжжя до Кривого Рогу // Заграва. — 1992. — № 11. — Жовтень. — С. 4.

прикрашеної гребінчастим або накілчатим орнаментом. Робився він за допомогою відбитків на сирій глині дрібнозубчастого штампа, який найчастіше виготовлявся з річкової мушлі¹.

Неолітичні поселення на нинішньому Криворіжжі (“Рибасово”, вул. Ватутіна та ін.) свідчать, що в цих краях, у Середній Наддніпрянщині, здавна жили племена, які, як і всюди, вели господарство, зводили житла, виховували і навчали дітей, вірили у своїх богів, “по-божому” (йдеться про старі традиції) ховали своїх небіжчиків. І таким типовим було життя у більшості племен епохи неоліту — доти, доки на історичній арені не з’явилися скіфи і грецькі міста-колонії.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому, на вашу думку, полягала відмінність у вихованні дітей, підлітків і молоді населення палеоліту та неоліту? Аргументуйте свою відповідь.

2. Чому не збереглися писемні свідчення про систему освіти і виховання підростаючого покоління епохи неоліту?

3. Складіть логіко-структурну схему (таблицю, конспект-схему) змісту виховання у первісному суспільстві.

Література для самостійного опрацювання

Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н.П. Калениченко. — М., 1988.

Виховання у східних слов’ян у дофеодальний період // Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Нариси. — К., 1991.

Любар О.О., Федоренко Д.Т. Історія педагогічної думки і освіти в Україні. Частина перша: Дохристиянський період. — К., 1993.

¹ Мельник О. Криворіжжя до Кривого Рогу // Заграва. — 1992. — № 11. — Жовтень. — С. 4.